

1a-b. Links: Lucien von Römer in 1892. Rechts: Hartman van Aisma, ca. 1892. (Nationaal Archief, Collectie Familie Von Römer)

‘Ach, Aisma, heb mij lief’

De Bredase jaren van Lucien von Römer (1873-1965)

door

Maurice van Lieshout

Inleiding

De arts en neuroloog Lucien von Römer was begin vorige eeuw dé Nederlandse deskundige op het terrein van seksuele en genderdiversiteit. Hij deed onder andere onderzoek naar de achttiende-eeuwse sodomietenvervolgingen, naar het androgyne godsbeeld in verschillende religies en naar overeenkomsten en verschillen tussen heteroseksuele en homoseksuele mannen. Waar kwamen deze bijzondere en in die tijd omstreden interesses vandaan? De bron daarvoor lijkt te liggen in Von Römers Bredase jeugdijaren waarin ‘de liefde die vriendschap heet’ hem niet alleen inspireerde tot een unieke reeks gedichten, maar hoogstwaarschijnlijk ook tot een opmerkelijke carrière.

2. Bundel v. *Römer Verzen*. (Nationaal Archief, Collectie Familie Von Römer; foto Maurice van Lieshout)

Een geheimzinnig pakket

Het is een eenvoudig boekje van 66 bladzijden op A5-formaat. De inhoud: gedichten die Lucien von Römer in 1914 in Priok heeft overgetypt uit ‘oude schriften en dagboeken’.¹ De blaadjes zijn vervolgens ingenaaid en het geheel ingebonden tot de bundel v. *Römer Verzen* zoals de rug vermeldt. Oplage: één exemplaar. Voorzien van Von Römers ex libris en een catalogusnummer krijgt het een plaats in zijn uitgebreide bibliotheek.

Voordat hij in 1955 zijn familiearchief overdraagt aan het Algemeen Rijksarchief, legt Von Römer de bundel met enkele andere documenten apart.² Hij verpakt ze in bruin pakpapier, omwikkelt dat met stevig touw en verzegelt het pakket met zeven rode waszegels. De archiefdoos waarin het geheel verdwijnt krijgt inventarisnummer 66, omschreven als ‘Verzegend pakket met onbekende inhoud, dat in het jaar 2000 geopend mag worden’.³

Waarom mocht 45 jaar lang niemand weet hebben van de inhoud? Welk geheim vertegenwoordigen de gedichten die allemaal blijken te dateren uit de jaren 1892-1895? Wat is er gebeurd in die periode waarin Lucien de laatste klassen van het Bredase Stedelijk Gymnasium doorloopt en met zijn studie medicijnen in Leiden begint? Het zijn de verzen zelf die het verhaal vertellen.

| De gymnasiast en de cadet

Ik heb hem gevonden!
 Ik heb nu een' vriend, [...]
 Ik heb u lief, mijn dierbre vriend!
 Ik min u met geheel mijn wezen [...]
 Gij hebt aan mijn smachtende ziele gegeven
 Waarnaar ik reeds jaren verlang [...]⁴

Achttien jaar is hij, Lucien von Römer, als hij in 1892 deze jubelende dichtregels noteert.

Nog dertig gedichten volgen, stuk voor stuk de vriendschap en liefde voor de aanbeden jongen bezingend. Zijn naam: Hartman van Aisma.

Lucien – volledige namen Lucien Sophie Albert Marie – von Römer, geboren op 23 augustus 1873, en de ruim twee jaar oudere Hartman van Aisma (21 april 1871) leren elkaar kennen in Breda. Dat moet begin 1892 geweest zijn. Lucien zit dan in de vijfde klas van het Stedelijk Gymnasium.⁵ Hartman is derdejaars cadet cavalerie aan de Koninklijke Militaire Academie (verder vermeld als KMA).⁶

Mogelijke *trait-d'union* is Luciens oudere broer Johan. Hij is jaargenoot van Hartman en actief in dezelfde tennis- en schietverenigingen.⁷ Misschien heeft hij Hartman voorgesteld aan Lucien. Of zijn de jongens met elkaar aan de praat geraakt in een van de koffiehuisen waar zowel de gymnasiasten als de cadetten over de vloer komen?⁸

Hartman moet op Lucien enorme indruk gemaakt hebben. Dat Hartman hem zijn vriendschap gunt, vervult Lucien met grote dankbaarheid, want – zo lezen we in zijn gedichten –, hij hunkert naar vriendschap, liefde, troost en veiligheid:

[...]
 Zooals bloempjes, die 's nachts verlangen
 De zon, vol warmte en gloed,
 Des daags zich voelen veilig en warm:
 Zoo ik ook, Aisma, in uw arm,
 Die gij met liefde om mij rondt.
 En slechts een wensch komt uit mijn mond:
 'Ach, Aisma, heb mij lief'

'Houdt hij ook van mij?', is een vraag waarop Lucien de eerste maanden steeds een bevestigend antwoord zoekt. Op 23 juni 1892 noteert hij opgelucht:

Nu kan ik weer vrolijk lachen en zingen
 nu is al mijn droefheid voorbij
 Want nu, nu weet ik, dat jij me toch mint,
 zult zijn als een broeder voor mij [...]

In hetzelfde gedicht fantaseert hij dat ze samen zijn in een prachtige zaal en elkaar trouw zweren, hoe anderen ook over hun relatie denken mogen:

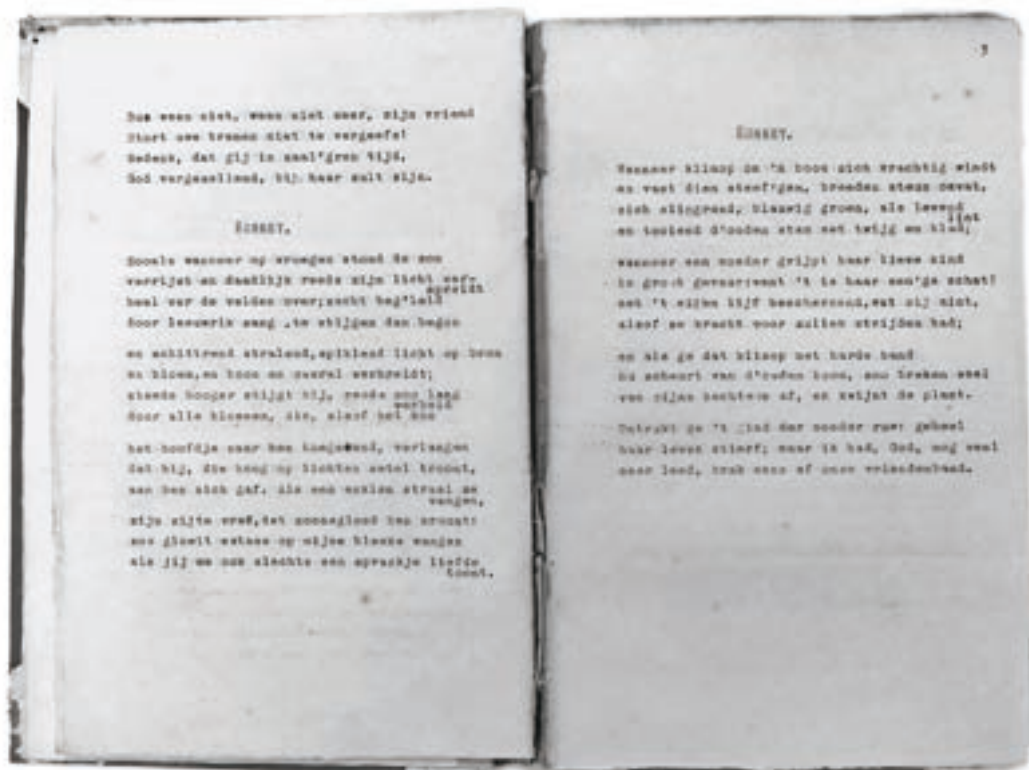
[...]
 we hielden een glas in de hand en dronken,
 de armen gestrengeld door een [...]
 zoo fluisterde onze mond, vol liefde,
 (we konden slechts hooren alleen):
 'Laat dagen en jaren vrij over ons gaan,
 laat menschen ons vloeken, ons haten,
 laat 't lot tegen ons ten strijde zelfs gaan
 met laster en nijd als soldaten,
 maar wij, we blijven steeds eendrachtig staan,
 die strijd zal hen niets baten,
 want eeuwig blijft onze broederschap staan,
 al zou ons ook ieder verlaten!'

[...]
 Want weet, onze eed heeft God ook gehoord:
 'Voor altijd, Broeders zijn wij!
 En Hij vindt ook onze liefde goed,
 Want Hij gaf die droom aan mij.

Het zijn de eerste, voorzichtig geformuleerde, bewoordingen van een vriendschap, een liefde die verder gaat dan tussen twee jongens gebruikelijk is en die de buitenwereld mogelijk afkeurt.

| Duitse adel en Friese boeren

Lucien is afkomstig uit een van oorsprong Duitse, adellijke familie van militairen en musici.⁹ Zijn overgrootvader vertrekt in 1791 uit Mecklenburg en treedt in dienst bij het Staatse leger in het regiment Waldeck, een 'subsidietroep' van buitenlandse soldaten onder Nederlands bevel. Hij bereikt steeds hogere rangen en trouwt in 1797 in Den Briel met de ook oorspronkelijk uit Duitsland afkomstige Johanna Nissaeus. Na zijn militaire pensionering wordt hij chef de bureau op de ministeries van Oorlog en Financiën.¹⁰ Luciens grootvader Johan Frederik Emilius (1804-1865) schopt het als schout-bij-nacht bij de Nederlandse zeemacht nog verder.¹¹ De carrières van zijn zonen, Johan Wolfgang Carel (1835-1879), Luciens vader, en Anton Reinhardt (1836-1911) zijn bescheidener.¹² Ze brengen het tot respectievelijk officier van gezondheid 1e klasse en kapitein van de administratie van kleding en bewapening.

3. Pagina's uit verzenbundel van Lucien von Römer. (Nationaal Archief, Collectie Familie Von Römer; foto Maurice van Lieshout)

Johan Wolfgang is ook een uitstekend pianist en dat heeft hij gemeen met zijn schoonmoeder, Lucien's oma van moederskant, Johanna Carolina Caspersz. (1814-1891). Die heeft volgens de overlevering nog les gehad van Robert en Clara Schumann.¹³ Het is niet Lucien maar zijn broer Johan die hun muzikale talenten erft. Na in 1892 de KMA voltooid te hebben, treedt Johan als eerste luitenant infanterie aanvankelijk in de voetsporen van zijn vader, oom en grootvader. Zes jaar later maakt hij echter een carrièreswitch, vertrekt naar Rostock en gaat in Duitsland werken als musicus en componist.¹⁴

Hartman van Aisma is van eenvoudiger komaf.¹⁵ Hij stamt af van Friese arbeiders, boeren en middenstanders. Vooral door huwelijken met 'goede partijen' klimmen die op de sociale ladder en worden ze waardig bevonden om functies als kerkvoogd, gemeenteraadslid en wethouder te vervullen. Generaties lang wonen ze in enkele dorpen ten westen en noordwesten van Leeuwarden: Menaldum, Beetgum, Beetgumermolen en Sint-Annaparochie, de geboorteplaats van Hartman. Zijn vader, Hartman Johannes (1831-1871) wordt in 1854 burgemeester van de gemeente Het Bildt waarvan Sint-Annaparochie de hoofdplaats is. Daar bewoont hij met zijn vrouw en eerste zoon Johannes Hartman (1866-1942) een kapitaal pand, in 1871 Hartmans geboortehuis.¹⁶

Zoals in vele negentiende-eeuwse families is bij de Von Römers en de Van Aisma's de dood kind aan huis. Zes kinderen gaan Lucien voor: Johan 1, geboren in 1863, wordt twee maanden¹⁷, Johan 2 (1865) bijna drie jaar¹⁸, Lucius (1866) elf dagen¹⁹, een naamloze

jongen (1867)²⁰ en een naamloos meisje (1869)²¹ worden doodgeboren en tot slot is er Johan 3 (1871), de KMA-cadet, twee jaar ouder dan Lucien. Hun vader overlijdt in 1879. Zijn vrouw Carolina van der Plas (dan 41) en zijn zonen Johan (8) en Lucien (6) blijven achter. Hun woonplaats wordt dan niet langer bepaald door de standplaats van hun vader (sinds Luciens geboorte achtereenvolgens Kampen, Geertruidenberg en 's-Hertogenbosch) maar door de steden waar Johan en later Lucien hun studies volgen.²²

Van Hartmans naaste familie resteren nog minder leden. Hartman is de zoon uit zijn vaders derde huwelijk. Diens eerste twee echtgenotes worden niet ouder dan 33. Zelf sterft hij in augustus 1871, 40 jaar oud. Hartman is dan een baby van vier maanden. Op zijn tiende verliest de jongen ook zijn moeder. Haar zus en zwager in Leeuwarden worden zijn pleegouders. Dat waren ze al voor Hartmans vijf jaar oudere halfbroer Johannes, het enige gezinslid dat hem dan nog rest.

In oktober 1885, nog geen 15 jaar oud, vertrekt Hartman naar Amsterdam.²³ Drie jaar lang woont hij in bij Jacob Kamminga van der Meer en Grietje Feikema, een Fries echtpaar met twee jonge kinderen. Jacob is in 1875 aan de Hogeschool Groningen gepromoveerd tot doctor in de wis- en natuurkunde.²⁴ Daarna wordt hij leraar, eerst in Zaandam en vanaf 1879 aan de driejarige Hogere Burgerschool voor meisjes in Amsterdam.²⁵ Waarschijnlijk kennen Hartmans pleegouders hem of is hij hen aanbevolen om als privé-leraar Hartman klaar te stomen voor het toelatingsexamen van de KMA. Daarvoor is een kennisniveau op hbs 5-niveau plus extra wiskundige vaardigheden vereist.²⁶

4. Groepsfoto van cadetten van de KMA. Fotoboek 1890. (Stichting Historische Verzameling KMA)

In de zomer van 1888 verhuist Hartman naar Breda.²⁷ Daar wordt hij ingeschreven aan de militaire academie.²⁸ Het eerste jaar verloopt moeizaam, zo moeizaam dat hij zakt voor het eindexamen en het jaar over moet doen.²⁹ Is zijn deelname aan het rijke verenigingsleven aan de academie in zijn eerste studiejaar nog bescheiden, daarna komen we zijn naam steeds vaker tegen. Hij speelt lawn tennis – dan nog een piepjonge sport in ons

land –, zingt mee in een koor en traint en treedt op met gymnastiek, revolvergeschieten en paardvoltige (acrobatiek op de rug van een paard).³⁰ Van de tennis- en schietvereniging is hij bestuurslid terwijl hij in 1892 oprichter en president wordt van de Letterkundige Vereniging *Vivat crescat floreat* ('leef, groei, bloei').³¹ Twee jaar lang maakt hij deel uit van de redactie van de *Cadetten-Almanak*.³²

Onder zijn mede-studenten geldt hij als 'een gezelligen, vroolijken kameraad' en een gangmaker die in ieder gezelschap enthousiast begroet wordt. Zeker zoveel waardering ontmoet een andere kant van zijn persoonlijkheid; als het leven je tegenzit, is Hartman een vriend die je troost, helpt en moed inspreekt.³³

| Stad vol leven

Het beeld van de joviale Hartman lijkt scherp te contrasteren met Luciens poëtische zelfportret. Maar Lucien is niet alleen de gevoelige, onzekere en eenzame jongen uit zijn verzen. Hij is slim, nieuwsgierig en onderzoekend en begeeft zich graag onder de Breda-naars.³⁴ De stad is dan met zo'n 23.000 inwoners³⁵ nog bescheiden van omvang, maar voor jongens als Lucien valt er genoeg te beleven.³⁶ Verkleed als zoeaaf doet hij mee aan carnaval, een feest waarbij volgens hem verschillen in rangen en standen vervagen en in de feestzaal van Concordia 'de generaal naast de kantoorbediende' en 'de deftige Douarière naast het naaisterje' een plaats toegewezen krijgt. Tijdens de halfjaarlijkse kermis vol kramen, spiegelpaleizen, cabaret- en varieté-tenten, spookhuizen, mallemolens en het rad-van-avontuur kijkt hij zijn ogen uit.

In rustiger tijden maakt Lucien graag een ritje met de paardentram naar Ginneken of slaat hij het straatleven gade. De Bredase huizen waar het gezin Von Römer vanaf 1881 woont, vormen een goede uitkijkpost: tot 1890 hartje stad aan de Veemarkt (nu Veemarktstraat 20),³⁷ daarna net buiten de singel aan de weg naar Ginneken (nu Wilhelminastraat 15).³⁸ En naar wie Luciens speciale aandacht uitgaat, lezen we in het schoolopstel 'De Nieuwe Ginnekenstraat'.

Een troep soldaten komt aan, de huizen achtereenvolgens achter hun blauwe lichamen gedeeltelijk wegschuivend [...] De officier, alleen terzijde voortlopend, duidelijk te zien aan 't witte-handschoenen-bewegen; en voorop een tambour roffelend en slaand de eentonige tromtonen in de lucht.

Wat meiden, licht, oprondend aan de deuren met witte schorten, praten met mannen; slagersknechten, hel wit, met bloedvlekken, en groote vleeschmanden, slenteren fluitend, handen in de zak, voort, hun brutale kwâjongensgezichten achterover. Een paar straatjongens, vuil-lomperig, loopen te stoeien; een paar anderen zingen voor wat centen bij een drenzerige harmonica.

Honden stooten wat blaffen in de geluidvolle straat uit, geplaagd en opgehitst door jongens met vinkenkooien, klein voortstappend om vogels te vangen, met bloote kuiten door de afgezakte kousen.

Een veld-artillerist stapt ruitertig voort, flink-recht, zijn mooi mannelichaam duidelijk toonend in de nauwe uniform, en aanslaand bij 't tegenkomen van den troep.

Heeren loopen druk, alsof ze wat te doen hebben, armenzwaaiend met doorzakkende knieën, haastig alsof ze er wezen moeten.³⁹

5. Publiek en militairen tegenover Hotel De Kroon in de Boschstraat, ca. 1900 (Stadsarchief Breda, Breda Beeldcollectie GN20100683)

Wie graag naar jonge mannen in uniform kijkt, komt in Breda ruimschoots aan zijn trekken. Binnen de singel zijn naast de KMA nog twee kazernes gehuisvest en soldaten horen tot het dagelijkse straatbeeld.⁴⁰

Lucien behoort tot de sociale klasse die gewend is aan theater- en concertbezoek en hij maakt dankbaar gebruik van dat privilege. In Concordia, in 1881 geopend als de eerste schouwburg in Noord-Brabant, treden verschillende Nederlandse toneel- en operagezelschappen op (naar de gebruikte zangtaal 'Fransche', 'Duitsche' en 'Hollandsche' Opera genoemd).⁴¹ Opvallend – voor een kleine provinciestad – zijn concerten door befaamde buitenlandse orkesten als het Orchestre Lamoureux en het Berlijnse Philharmonisches Orchester (nu de Berliner Philharmoniker).⁴² De Berliner doen meermaals begin oktober Breda aan na vanaf half juni tot eind september als vast 'Kurhaus-orkest' in Scheveningen gespeeld te hebben.⁴³ In de tuin van Concordia en in park Het Valkenberg luistert Lucien naar de promenadeconcerten van het militair muziekkorps of het burger-muziekgezelschap 'Vlijt en Volharding'.⁴⁴

Ondanks die sociale activiteiten lijkt Lucien meer toeschouwer dan deelnemer, meer einzelgänger dan groepsdier. De op hoge leeftijd geschreven herinneringen aan zijn jeugd-jaren begint hij niet met het leven in de stad, maar met zijn ervaringen in de natuur: 'Breda was een heerlijk oord met zijn prachtige bossen en kleurrijke heiden.' Hij trekt er in zijn eentje opuit om in het Mastbos, op de Galderse heide en in de velden rond Breda planten te verzamelen totdat hij 'een bijna compleet herbarium van Breda en omstreken [heeft] aangelegd'.⁴⁵ Bij zijn vertrek uit Brabant schrijft hij in 1894 een afscheidsgedicht dat alleen over de 'heerlijke schoone' heidevelden en 'stille denneboomen' handelt.⁴⁶

| 'Ween niet, dierbre vriend!'

Waarom worden Lucien en Hartman hartsvrienden? Voor een antwoord op die vraag beschikken we alleen over Luciens getuigenis. Gedichten, brieven of andere persoonlijke documenten van Hartman zijn niet overgeleverd.

De jongens hebben een tragische familiegeschiedenis en een (vermoedelijk) zwakke band met hun enige (half)broer gemeen. Hartman heeft slechts enkele jaren in hetzelfde pleeggezin gewoond als zijn halfbroer Johannes⁴⁷, terwijl Lucien zijn broer Johan alleen noemt als hij de stamboom van de familie opstelt.⁴⁸ Ze zullen schoolervaringen uitgewisseld hebben (ze krijgen deels dezelfde vakken) en ze lijken een liefde voor literatuur te delen.⁴⁹ Lucien schenkt Hartman een bloemlezing van zijn favoriete dichter, de Hongaar Sándor Petőfi.⁵⁰ Hartman richt een literair studentendispuut op.⁵¹

Lucien en Hartman bieden elkaar toegang tot milieus waar een Bredase gymnasiast en een Friese KMA-student niet vanzelfsprekend binnentreden. Door Hartman kan Lucien – zij het incidenteel – deel uitmaken van de kameraadschapscultus van de soldatengroep. Lucien op zijn beurt biedt Hartman toegang tot een milieu waarin klassieke cultuur, muziek en kunst vanzelfsprekende waarden vertegenwoordigen. Maar vooral beschrijft Lucien Hartman als een kameraad en broer die hem begrijpt en bij wie hij zijn diepste gevoelens kwijt kan en hij suggereert dat dat wederzijds is. In het opstel 'Mijn vriend' uit april 1893 schrijft hij:

[...] vallen, als we zoo samen zijn, zijn zachte vrienden-troost-woorden in mijn ziel en in hun oneindigheid van liefde en goedheid verdrijven zij dan mijn smart, langzaam opwellend in mijn gemoed, en groot genot komt dan in mij, geen plaats meer latend voor leed, en, schoon, is dan mijn leven vol licht, stralend door zijn vriendschap.⁵²

Omgekeerd deelt Hartman zijn verdriet ook met Lucien:

Alleen met mij, of menschen die hem lief zijn, vloeien soms zijn zinnen treurig heen over zijn lippen, zijn oogen betraand, denkend aan zijn wees-zijn; heerlijk zingt dan zijn gevoel, zoo diep en rein, een hymne aan zijne moeder [...]

'Troostlied' is een van de eerste gedichten die Lucien opdraagt aan zijn vriend, die zijn moeder mist:

O, ween niet, ween niet, dierbre vriend!
Stort uwe tranen niet te vergeefs!
Want zij, die God eens tot zich nam,
Keert toch op aarde niet tot u weer [...]

Net als Hartmans medestudenten kent Lucien ook Hartmans vrolijke kant:

Doch dan schittert zijn oog van levenslust en vrolijkheid, en helder lacht zijn stem, overal treurigheid weg veegend en de mond, die straks nog droomerig, als uit eene andere wereld, zangerige smartverzen van noemloos groot verlangen sprak, en vol vertrouwen balsemende woorden uitte, plooit zich nu in 't zingen van café-chantant-deuntjes, en

comiek-krakerig en schetterend werpt hij de coupletjes in de lucht, doend lachen, wie hem hoort.

De beginzinnen van het schoolopstel – goed voor het cijfer 8 – maken duidelijk dat Lucien zich ook fysiek aangetrokken voelt tot Hartman:

Een gestalte, niet klein, niet groot [...] met breede manlijke schouders en borst; 't bovenlijf, goed getailleerd, rust op stevige heupen, niet te groot, juist passend om de tors te dragen; goed zittend, omgeeft zijn romp en goedgebouwde, flinkgespierde armen en beenen de cadettenuniform. Recht op [...] is zijn hals, breed en zwaar geplaatst, dragende het sympathieke hoofd. Zacht soms dweepend, dan vlammend zien zijn donker-vergeet-me-niet-blauwe oogen onder de zwarte, lange wimpers uit, waarboven, dicht, langzaam stijgend, de wenkbrauwen loopen. Groot zijn de pupillen, duidelijk met het donkere blauwe zich uitronddend in 't oog-wit, dat witter is door de bruine gelaatskleur, en zwarte-haartjesranden. Een arabieren-neus dringt stout naar voren [...] Boven de donker-rozenroode lippen krult à la hongroise een zwarte knevel, en onder de onderlip is een weinig sik [...]

Hij plakt er een portretfoto van Hartman bij (of doet dat jaren later). Alleen diens nogal grote, iets wijd uitstaande oren, beschrijft hij niet. Op deze en een andere foto uit Luciens bezit draagt Hartman zijn cadettenuniform, van 'fijn donkerblauw laken, rood gebied met twee rijen, elk van zeven, gebombeerde knopen, waarop de letters M.A.'⁵³ Zo zal Lucien Hartman graag gezien hebben. Foto's van Lucien uit de jaren 1890-1892 tonen een keurige, serieuze en niet onknappe knaap.⁵⁴ Net als Hartman laat hij in 1892 een snor staan. De een staat die beter dan de ander.

De cadetten, die in internaatsverband wonen, hebben op zondagmiddag vrij. Wandelen, kroegbezoek en 'visites maken' zijn de populairste bezigheden.⁵⁵ De cadet-sergeanten van het vierde jaar mogen ook op woensdag- en zaterdagavond de kazerne verlaten.⁵⁶ Lucien en Hartman kunnen elkaar dan wekelijks een of meerdere keren zien, thuis, op straat of in een van de cafés en restaurants, zoals Flora in Ginneken, waar zowel de gymnasiasten als de 'jonkers' (de aanspreektitel van de cadetten) vertier zoeken.

Lucien is een van de 29 mannelijke leerlingen waarmee het Stedelijk Gymnasium van Breda in 1887 in de Reigerstraat van start gaat.⁵⁷ Hun vaders behoren voor het merendeel tot de maatschappelijke elite van rechters, advocaten, notarissen, KMA-officieren en uit Nederlands-Indië teruggekeerde hoge militairen.⁵⁸ Van de school is het voor Lucien twee minuten lopen naar het Kasteel van Breda, waar de KMA gevestigd is. Het Kasteelplein is een geschikte plek om met Hartman af te spreken en om vervolgens een wandeling te maken in het aangrenzende park het Valkenberg.

| Vreugde, verdriet en vrees

Dankzij Luciens verzen zijn we getuige van het verdere verloop van zijn vriendschap met Hartman. Op 5 juli 1892 vloeit zijn dichterlijke ader liefst viermaal. Na een nieuwe loflied op hun vriendschap volgt verrassend een gedicht over Hartmans nieuw verworven vriendin, Mary Nauta Andreae.⁵⁹ Het moet wel een heel mooie, edele en trouwe vrouw zijn, wil Hartman haar gekozen hebben, schrijft de dichter. Het derde gedicht – weer opgedragen

aan Hartman – is gewijd aan haar verjaardag – juist op die dag. In het laatste vers vergelijkt Lucien zijn vrienden met de zuilen van een tempel die door een storm een voor een omvallen. Twee blijven er staan, uiteindelijk blijft er nog maar één overeind:

[...]
 Die eene, die wat langer bleef staan,
 Is hij, die om denkbeeldige liefde misschien
 Mij offert voor iets onbestendigs.
 De laatste echter, die eeuwig zal zijn,
 Want dat is 't beeld der Getrouwheid,
 Die laatste zijt gij, mijn Hartman!

Ook in een gedicht opgedragen aan Mary's broer Into lijkt geen sprake van jaloezie.⁶⁰ Lucien stelt zelfs dat hij en Into hetzelfde willen: 'het huwelijk van Mary en Hartman'. Kern van het gedicht is echter dat Lucien begrijpt hoe verdrietig Into zich moet voelen 'daar misschien toch voortaan jij / De min zou missen van Hartman' [...] Omdat ik begreep, wat een pijn 't je dee / Dien brief te ontvangen van Hartman' [...] Voelt Into zich gepasseerd omdat Hartman de voorkeur geeft aan zijn zus?⁶¹

Het duurt tot voorjaar 1893 voordat Lucien zijn gevoelens in zijn verzen weer ruim baan geeft. Op Hartmans verjaardag – 21 april, hij wordt dan 22 – spreekt hij opnieuw de wens uit 'dat je mij oprecht en waar bemint'. Die bede lijkt kort daarna vervuld en de vrienden zijn inniger dan ooit. Mary is van het toneel verdwenen. Lucien adoreert zijn vriend:

[...]
 Jou aanbiddend als een Godheid
 Knielt mijn hele wezen neder,
 Klein zich voelend bij jouw grootte
 Voor je heerlijk meerdere-wezen. [...]

'Lied' van 16 april 1893 is een sleutelgedicht waarin vreugde, verdriet en vrees elkaar afwisselen. Vreugde, omdat Hartman Luciens liefde beantwoordt. Verdriet, omdat zijn verlangens bij anderen haat en afwijzing oproepen. Vrees, omdat hij denkt dat een bestendige relatie met een vrouw er voor hem niet inzit.

[...]
 We spraken, mijn vriend
 van de liefde, zoo groot,
 die ons zoo verbindt
 tot aan onzen dood,
 dat nooit w'elkander verlaten.
 Toch voelde ik leed,
 en klaagde mijn smart,
 die welde zoo heet
 mij op uit het hart:
 dat vele menschen mij haten!

En jij was zoo goed,
en troostte me teer
met woorden, zoo zoet
en sprak telkens weer [:]
'Maar ik heb jou toch lief'
Heb dank voor dat woord!

[...]
En toen we dan spraken
dat wat ik nu zocht,
de menschen zoo maken
dat dat nu niet mocht;
En ik een vrouw niet zou vinden
met mij willend leven,
die m'alles zou zijn,[...]
toen sprak jij vol gloed:
'Had'n zuster ik maar'
Ja, dan was het goed,
en minnen zou 'k haar
met heel mijn vurige ziel –
en toen je nu zei,
dat dat je soms speet,
toen was het voor mij,
of al wat ik leed
van 't hart als 'n mantel mij viel.

[...]
Heb dank dan, mijn vriend,
voor 't zalig genot;
dat jij me bemint.[...]

Met de verzuchting 'had ik maar een zuster [die jij minnen kan]' lijkt Hartman te zeggen dat hij niet alles kan bieden wat Lucien verlangt. Toch is Lucien niet teleurgesteld en in de zomer lijkt het verlangen naar zijn vriend alleen maar groter geworden:

Lief Hartman, lief Hartman
Ik kom dan bij jou,
Van avond alleen met ons beiden.
Wat zal ik toch doen, ik ben zoo verheugd,
Mijn hart barst los in juichen:
'Euho, Euho, ik zal hem weer zien,
Mijn eeuwigen vriend en broeder!' [...]

'Euho, Euho': het zijn de woorden van een straalverliefde negentienjarige.

6. Cavaleristen van het Tweede Regiment Huzaren in Venlo, 1908. (Beeldbank Gemeentearchief Venlo)

| Scheiden der wegen

De zomer van 1893 is voor beiden een keerpunt in hun nog jonge leven. Lucien heeft zijn gymnasium β -diploma behaald en verhuist in september naar Leiden om daar geneeskunde te gaan studeren.⁶² Hartman is klaar aan de KMA en wordt ingedeeld bij het 2e regiment huzaren in Venlo.⁶³ Voordat hun wegen scheiden, maken ze een reis naar het Zwarte Woud:

[...]

Zoo denk ik, vriend, nu dood zal gaan het jaar
Aan 't groot genot, dat Baden⁶⁴ mij liet voelen
Met jou in Duitschlands woud, het koele
En dan..... ons scheidend van elkaar.

Of ze elkaar daarna nog zien, weten we niet. In een somber gedicht van december dat jaar speelt Lucien met gedachten aan 'de Dood', maar die concludeert dat zijn tijd nog niet gekomen is, want hij heeft immers zijn moeder en zijn vriend nog:

[...]

Ik lag daar en weende,
en dacht dan telkens weer
aan Moeder en jou, mijn Hartman!

Vijf maanden later heeft hij Hartman niet meer. Die overlijdt op 23 mei 1894, 23 jaar oud, in het huis van zijn pleegouders in Leeuwarden.⁶⁵ De doodsoorzaak wordt nergens vermeld. Mogelijk is hij bezwiken aan de cholera of tuberculose, twee ziekten die in die jaren vele slachtoffers eisen.

Tegenover de zakelijke overlijdensberichten⁶⁶ die zijn pleegouders en broer laten plaatsen ('Heden overleed ten onzen huize, in den ouderdom van 23 jaar'), staan warmere woorden van het regiment huzaren waartoe hij behoorde: 'deed hij zich kennen als een goed Kameraad en een veelbelovend Officier'.⁶⁷ De *Venloosche Courant* schrijft:

Hooggeacht zoowel door zijne meerderen als minderen, wist hij ook onder de burgerij in korten tijd [...] vele vrienden te verwerven. Het was dan ook met diep leedwezen dat dit onverwacht afsterven werd vernomen. De cavalerie-kazerne is ten teeken van rouw halfstok gevlagd. Maandag a.s. zullen eene deputatie van het regiment [...] benevens een aantal kameraden de begrafenis te Leeuwarden bijwonen.⁶⁸

Twaalf kransen bedekken zijn kist die een graf vindt op het kerkhof van Bitgum.⁶⁹ Een jaar later verschijnt in de *Cadetten-Almanak* nog een oprecht I.M. geschreven door J. Tersteeg die enkele jaaren eerder samen met Hartman in de redactie van de almanak zit:

Er behoeft niet gezocht te worden naar mooi klinkende frases, 't is met eenvoudige woorden te zeggen, hoeveel we van hem hielden; hij was zelf zoo'n eenvoudige, hartelijke, trouwe ziel!⁷⁰

7. Overlijdensbericht Hartman van Aisma in de *Venloosche Courant* 26 mei 1894. (Delpher)

Lucien is, zo lijkt het, niet aanwezig bij de begrafenis.⁷¹ Om uiting te geven aan zijn verdriet schrijft hij een cyclus van vijftien gedichten onder de titel *Cypressenloof van het Graf van Hartman van Aisma*, een titel verwijzend naar een serie grafgedichten van Petöfi.⁷² Het zijn klaagzangen, herinneringen en droombeelden die getuigen van een nog altijd gekoesterde, grote liefde.

XI

[...]

'Ik dacht, dat jij dan zoo dicht bij me,
Dat ik mijn hoofd als eertijds vleide,
Te rusten aan je trouwe borst [...]
drong ik me dicht
En dichter steeds, om liefde smeekend,
In j'armen [...]
Doch altijd weer dat beeld verdween,
En ik bleef, weenend zoo alleen!'

XV

Heden nacht was Hartman bij me,
En zijn zoete mond die zei me
Veel van liefd' en van geluk.
Zachtjes nam hij me in zijn armen,
Toen hij kuste mij, zoo arme,
Daar ik hem verloren had.

[...]

'Louce', begon hij zacht te spreken,
En zijn stem en woorden leken
Mij nog liever als te voor.

[...]

Zachtjes streelt zijn hand mijn haren:
'Louce, ach toe, wil nu bedaren
Ween niet meer, het is zoo goed' [...]

Pas in dit laatste Hartmangedicht is – ook al is het in een droombeeld – sprake van een intimiteit (Luciens koosnaam, kussen, strelen) die verder gaat dan hand in hand lopen, een arm over een schouder of een hoofd rustend op de borst van de ander.

| De liefde die vriendschap heet

De verzen van Lucien doen denken aan die van zijn beroemde tijdgenoten: de Tachtigers Albert Verwey en Willem Kloos. Niet vanwege de literaire kwaliteiten; Kloos zou als criticus waarschijnlijk direct gehakt hebben gemaakt van Luciens vaak onhandige en

clichématige verzen. Niet vanwege de hoofdpersonen; Verwey en Kloos zijn, heel anders dan de Bredase jongens, fulltime schrijvers en bohémiens die zich voornamelijk bewegen binnen een Amsterdamse kring van kunstenaars. Wél vanwege de thematiek, door Verwey in de titel van zijn door Kloos geïnspireerde sonnettencyclus zo treffend getypeerd als 'Van de liefde die vriendschap heet'. Verwey publiceert die gedichten, geschreven in 1885, in zijn *Verzamelde Gedichten* uit 1889.⁷³ Drie jaar later spreekt Lord Alfred Douglas, geliefde van Oscar Wilde, van *the love that dare not speak its name*.⁷⁴ Het is – daar lijkt weinig twijfel aan – deze liefde zonder naam of 'liefde die haar naam niet noemen durft', die ook het hoofdthema is van Luciens Hartmangedichten.

In oudere literatuur is het niet ongebruikelijk dat hechte mannavriensdenschappen beschreven worden in termen die 21e-eeuwers gewoonlijk reserveren voor liefde en verliefdheid.⁷⁵ Dat maakt het lastig om de relatie van Kloos met Verwey of die van Lucien von Römer met Hartman van Aisma met hedendaagse begrippen te omschrijven.⁷⁶ Dat geldt te meer, omdat voor de hand liggende termen als 'homo-erotisch' of 'homoseksueel' in de jaren negentig van de negentiende eeuw nog niet tot het algemene taalgebruik zijn doorgedrongen. De enkele keren dat woorden als 'contraire sexualdrift', 'homosexueel' of 'homo-sexualiteit' gebruikt worden, is dat vooral in medische tijdschriften die leken niet snel onder ogen komen.⁷⁷

Om een man aan te duiden die het met andere mannen aanlegt, gebruikt de negentiende-eeuwer meestal de woorden *sodomieter* of *pederast*.⁷⁸ Sodomie verwijst dan vooral naar als onnatuurlijk beschouwd seksueel gedrag, pederastie ('knapenliefde') naar de liefde van een oudere man voor een jongen.⁷⁹ Met die begrippen zal Lucien niet veel op hebben, net zo min als andere jongens en mannen die een hartstochtelijke, romantische vriendschapsrelatie met een leeftijdgenoot beleven. Zo lang zulke mannavriensdenschappen maatschappelijk geaccepteerd worden, bieden ze een veilige context voor een (geheime) seksuele component en is er geen noodzaak er een naam aan te verbinden.

In welke mate de relatie tussen Lucien en Hartman erotisch van aard is, doet er uiteindelijk weinig toe. Maar dat hun contact verder gaat dan gebruikelijk tussen boezemvrienden lijkt Lucien goed te beseffen. Hij noemt de afwijzing en de haat die hun vriendschap oproept en hij spreekt – uit een gevoel anders te zijn? – de vrees uit geen vrouw te zullen vinden om zijn leven mee te delen. Het besef dat de gedichten een bijzondere relatie beschrijven, blijkt ook uit hoe hij later met zijn gedichten omgaat. Als hij ze in 1914 bundelt, laat hij daar een kort voorwoord aan vooraf gaan:

Deze 'Verzen' heb ik uit oude schriften en dagboeken van mij bijeengebracht, niet, omdat zij zoo superieur zijn, – hoewel na zooveel tijd bij objectief bekijken, er toch ook goede gedichten onder zijn –, maar, omdat deze nooit gepubliceerde voortbrengselen van mijn geest, zoo'n duidelijk beeld geven van mijne psychische constellatie in dien tijd.⁸⁰

Met de kennis en ervaring van twintig jaar later weet hij dat zijn literaire jeugdwerk een uniek tijdsdocument vormt en dat die 'psychische constellatie' meer omvat dan de gemiddelde ups en downs van een adolescent. In 1914 hebben zijn gedichten de onschuld van twintig jaar daarvoor wel verloren. Intieme vriendschap tussen twee jongvolwassen mannen of vrouwen heeft dan al lang een naam gekregen. En het is Lucien von Römer zelf die daar in ruime mate aan bijdraagt.

Tijdens zijn studie medicijnen in Leiden en (vanaf 1897) in Amsterdam specialiseert Von Römer zich in de neurologie en psychiatrie. In 1903 slaagt hij voor zijn artsexamen en begint hij in Amsterdam een 'Inrichting voor psychotherapie'. Hij volgt daarmee het voorbeeld van twee van zijn leermeesters, de artsen Albert van Renthergem en Frederik van Eeden⁸¹ die in 1887 als eersten in ons land zo'n praktijk hebben opgezet.⁸²

Al tijdens zijn studententijd begint Von Römer met onderzoek naar homoseksualiteit. Eerst wil hij weten hoeveel homo- en biseksuelen er zijn (6 procent volgens een door hem zelf georganiseerde enquête onder Amsterdamse studenten).⁸³ Dan of er sprake is van erfelijkheid (antwoord: nee, maar het gaat wel om een aangeboren aanleg).⁸⁴ Vervolgens hoeveel geslachtsvarianten er bestaan tussen 100 procent man en 100 procent vrouw (voorlopig antwoord: 423).⁸⁵ Tot slot wil hij weten waarin homoseksuele en heteroseksuele mannen van elkaar verschillen.⁸⁶ Daarnaast verdiept hij zich als eerste in de achttiende-eeuwse sodomietenvervolging in Nederland.⁸⁷ Hij verzamelt gegevens om aan te tonen dat in vele religies en culturen een androgyne godsbeeld domineert.⁸⁸

Al die onderzoeken die uitmonden in soms zeer uitgebreide publicaties, dateren uit de jaren 1902 tot en met 1906. Het zijn jaren waarin Von Römer ook nog zijn eigen praktijk heeft, lezingen houdt en polemische brochures en pamfletten schrijft.⁸⁹ Tussen de bedrijven door vertaalt hij werk van Tolstoj en Nietzsche.⁹⁰ Die stroom aan publicaties getuigt van zijn veelzijdigheid, een enorme werkkraft en een gedrevenheid om wetenschap in te zetten om voor homoseksuelen een rechtvaardig bestaan te creëren. Persoonlijke betrokkenheid bij het onderwerp ontkent hij, omdat hij weet dat die zijn geloofwaardigheid ondergraven zal.⁹¹ Dat betekent niet dat hij geen impopulaire standpunten durft in te nemen. Zo verdedigt hij de stelling dat seks 'rein' is, als er tussen twee mensen sprake is van wederzijdse 'zielevervoering' en 'psychische liefde-extase', ongeacht of ze van verschillend of hetzelfde geslacht zijn.⁹²

Zijn belangrijkste publicaties verschijnen in het *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* een uitgave van het in 1897 door de arts-seksuoloog Magnus Hirschfeld en anderen opgerichte *Wissenschaftlich-humanitäre Komitee* (WhK).⁹³ Het WhK strijdt voor afschaffing van het wettelijke verbod op homoseksualiteit in Duitsland. Onder het motto *per scientiam ad justitiam* ('door wetenschap naar rechtvaardigheid') organiseert het WhK lezingen, debatten en congressen en bestookt het publiek en de politiek met petities, brochures en pamfletten. De resultaten van onderzoek worden gepubliceerd in het *Jahrbuch*.

Von Römer is rond 1902 in contact gekomen met Hirschfeld en het WhK.⁹⁴ Het gezelschap waarmee hij in Berlijn kennismaat, moet als een warm bad voor hem geweest zijn. Hij ontmoet er andere wetenschappers die zich niet laten leiden door morele vooroordelen en hij maakt kennis met mannen die van hun homoseksuele of transgendergevoelens geen geheim maken. En hij zal ongetwijfeld ook in het voetspoor van Hirschfeld en anderen de Berlijnse subcultuur met eigen cafés en dansavonden hebben verkend. Al snel wordt Von Römer correspondent voor Nederland van het WhK en lid van het college van *Obmänner*, een adviesraad van vertrouwenspersonen.⁹⁵

Met zijn landgenoten, de jurist Jacob Anton Schorer (1866-1957), dan woonachtig in Berlijn⁹⁶, en de arts, schrijver en crimineel antropoloog Arnold Aletrino (1858-1916)⁹⁷, maakt hij plannen om een Nederlandse afdeling van het WhK op te richten en een aantal Duitse voorlichtingsboeken te vertalen. Het eerste lukt niet⁹⁸ (die afdeling komt er alsnog in 1912)⁹⁹, het tweede wel.¹⁰⁰

In Berlijn legt Von Römer ook de grondslag voor wat zijn proefschrift moet worden. Hij doet met behulp van een 137 vragen tellende enquête een vergelijkend onderzoek onder, voornamelijk Duitse, mannen die zichzelf als homoseksueel beschouwen en Nederlandse artsen en marine-officieren die naar eigen zeggen heteroseksueel zijn. Von Römer concludeert uit zijn voor die tijd unieke en innoverende onderzoek dat de psyche van homo-mannen gekenmerkt wordt door een bijzondere combinatie van vrouwelijke en artistieke eigenschappen.¹⁰¹

8. Lucien von Römer (tweede van links) en assistenten in 1905 bezig met verwerking van enquêtemateriaal in Von Römers woning aan de Leidschegracht 113. (Nationaal Archief, Collectie Familie Von Römer)

Hoewel zijn promotor, hoogleraar psychiatrie Cornelis Winkler, lovend is over de kwaliteit van de dissertatie, wijst de medische faculteit het manuscript enkele weken later (eind juni 1908) af. De redenen: een deel is al eerder gepubliceerd, het is geschreven in het Duits en het bevat afbeeldingen en mededelingen die in strijd zijn met de goede zeden. Beroep aantekenen tegen dit besluit is niet mogelijk. Met uitgever Maas & Van Suchtelen sluit Von Römer in september 1908 een contract om zijn onderzoek toch te publiceren.¹⁰² Dat plan loopt spaak als de uitgever failliet gaat.¹⁰³ Het betekent het einde van Von Römers wetenschappelijke carrière.

| Epiloog

Als zijn proefschrift afgewezen wordt, is Von Römer 34 jaar oud en begint hij een tweede leven.¹⁰⁴ Hij wordt, net als zijn vader, officier van gezondheid, maar dan bij de marine.¹⁰⁵ Hij neemt als arts en botanicus deel aan een tien maanden durende expeditie naar het Sneeuwgebergte in Nieuw-Guinea.¹⁰⁶ Hij wordt daarvoor geridderd, en hij vestigt zich vervolgens in Nederlands-Indië.¹⁰⁷ Daar vervult hij verschillende functies in de gezond-

9. Lucien von Römer tijdens Nieuw-Guinea-expositie 1909-1910. (Foto uit M.J. van Steenis-Kruseman, *Malaysian Plant Collectors and Collections* (Jakarta 1950); <https://www.biodiversitylibrary.org/item/105781#page/7/mode/1up>)

heidszorg. Na zijn pensionering blijft hij werkzaam als zenuwarts in Malang. In 1921 trouwt hij met de pianiste Eugénie Gallois (1895-1981) met wie hij twee weken voor zijn vijftigste verjaardag een zoon krijgt.¹⁰⁸ Al eerder, in 1915, heeft hij de dan vijftienjarige Sumatraanse wees Tandoe Oemar Soetan Mansoer als zijn zoon erkend. Tandoe blijft ook na het huwelijk lid van de familie Von Römer.

Zijn publicaties beperken zich vanaf dan vooral tot brochures gezondheidsvoorlichting, vele genealogische bijdragen en geannoteerde heruitgaven van historische teksten tropische geneeskunde.¹⁰⁹ Over homoseksualiteit publiceert hij niet meer. Zijn vriend en leermeester Magnus Hirschfeld ziet hij nog éénmaal als die tijdens een wereldreis ook Java aandoet. Hirschfeld over die ontmoeting:

Ich habe den Eindruck, daß von Römer diese Ablehnung [van het proefschrift. MvL] in seinem Leben niemals verwunden hat, daß seine Schaffenskraft auf unserem Spezialgebiet dadurch für immer gelähmt, seine frohe Seele für immer verbittert wurde. Es erschütterte mich tief, als mein Freund das dickleibige Manuskript, dessen Abdruck in den Schränken aller großen Bibliotheken der Welt stehen sollte, aus einem Schrank seiner eigenen Bibliothek hervorholte, mit der resignierten Bemerkung, daß es vielleicht doch noch einmal für seinen Sohn ein wertvolles Erbstück sein konnte.¹¹⁰

Als Von Römer in 1962 bij het 75-jarig bestaan van het Stedelijk Gymnasium terugblijkt op zijn Bredase jaren, vertelt hij niets over zijn bijzondere vriendschap met Hartman van Aisma. Zeven jaar daarvoor – in 1955 – heeft hij het bewijs daarvan verzegeld onder de voorwaarde dat de verzenbundel pas in de 21e eeuw publiek mag worden.

Voorstelbaar is zijn voorzichtigheid in die tijd zeker. Hoewel er in Indië wel verhalen gaan over de seksuele voorkeur van 'de dokter', staat hij niet algemeen bekend als homo-seksueel.¹¹¹ Zijn onderzoek dateert uit een 'vorig leven', lang voordat hij trouwt en een gezin sticht. Zijn zoon hoort er pas lang na zijn vaders overlijden van.¹¹² En juist in de jaren vijftig is de Nederlandse zedenpolitie actiever dan ooit in het opsporen en bestrijden van (homo)seksuele ontucht en pornografie.¹¹³ Dat de openheid over homoseksualiteit al tien jaar later, in zijn sterfjaar, veel groter zal zijn, kon Von Römer toen niet vermoeden.¹¹⁴

Zijn enorme productiviteit als onderzoeker in het eerste decennium van de vorige eeuw blijft verbazen, net als de transformatie van de twintigjarige bedeesde Bredase gymnasiast

naar de actieve, zelfbewuste dertigjarige Amsterdamse wetenschapper. Bewijzen dat in zijn relatie met Hartman van Aisma de wortels liggen voor zijn latere carrière kunnen we niet, maar waarschijnlijk lijkt dat wel.

10. Lucien von Römer en Tandoe Oemar Soetan Mansoer in Soerabaja 1919. (Nationaal Archief, Collectie Familie Von Römer)

-
- 1 Tandjong Priok is de havenbuurt van Djakarta (Batavia). Von Römer was er vanaf eind 1913 tot 1915 havenarts. Zie: 'Römer, Lucien Sophie Albert Marie von', in: H.P. van den Aardweg en J.P.J.C. Hüllstrung (red.), *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in Woord en Beeld* (Amsterdam 1938) 1245.
- 2 Tegenwoordig Nationaal Archief geheten.
- 3 Nationaal Archief (NL-HaNA), Collectie Familie Von Römer, toegang 2.21.143, inv.nr. 66. Het pakket werd op 4 januari 2000 onder grote media-aandacht geopend door Von Römers zoon Djayo die samen met de auteur van dit artikel als eerste een blik op de inhoud mocht werpen. Naast de verzenbundel bevatte het pakket een grote, dikke verzamelband (v. Römer *Geschriften en verhandelingen IV*) en een door Von Römer bezorgde editie van het scabreuze toneelstuk *Rochester's Sodom* uit 1684.
- 4 Deze en alle volgende citaten uit de gedichten zijn afkomstig uit de bundel die deel uitmaakt van NL-HaNA, Römer, von, 2.21.143, inv.nr. 66.
- 5 L.S.A.M. von Römer, 'Aan het Bredase Gymnasium bij zijn vijf-en-zeventigste Stichtingsdag', in: P.W. Moens (red.), *Gedenkboek 1887-1962 ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Stedelijk Gymnasium te Breda* [Breda 1962] 39-53.
- 6 *Cadetten-Almanak voor 1892* (Breda 1893) xlviii. De *Cadetten-Almanakken* zijn online in te zien op <https://lgm-periodieken.courant.nu/periodicals/ALM>. De almanakken worden in volgende noten aangehaald als *Almanak*, jaar, paginacijfers.
- 7 *Almanak 1889* I, lviii; *Almanak 1890*, lxxxv; *Almanak 1891*, xci.
- 8 De cadetten mochten slechts een beperkt aantal, door de leiding aangewezen koffiehuisen bezoeken. Daarnaast hadden de oudste drie jaren hun eigen sociëteit aan de Grote Markt. Zie: Petra Groen en Wim Klinkert (red.), *Studeren in uniform. 175 jaar Koninklijke Militaire Academie 1828-2003* (Den Haag 2003) 45.
- 9 L.S.A.M. von Römer, *Genealogie van het geslacht Von Römer*. 1e deel (Soerakarta 1926).

- 10 Friedrich Ludwig Carl Ulrich Aemelius von Römer (1764-1845), zie: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* dl 9 (Leiden 1933) 880-881.
- 11 Molhuysen en Blok, *Nieuw Nederlandsch*, 881.
- 12 Molhuysen en Blok, *Nieuw Nederlandsch*, 880-882.
- 13 Molhuysen en Blok, *Nieuw Nederlandsch*, 882.
- 14 Stadsarchief Breda (NL-BdSA), Bevolkingsregister Breda 1890-1899 deel 05, Gemeente Breda 1815-1925, inv.nr. 1345; *Nederland's Patriciaat* 35 (1949) 260. Johan von Römer stierf op 30 oktober 1927 in Altona (Hamburg).
- 15 De genealogie van de familie van Aisma is te vinden op <http://www.erfgoed-fundaasje.nl/aisma-van/genealogy-van-aisma/>
- 16 Van Harenstraat 20, Sint Annaparochie. Het doet vanaf 1910 lang dienst als Dorpshuis.
- 17 Gelders Archief (NL-AhGldA), Burgerlijke Stand Gelderland, Arnhem, toegang 0207, inv.nr. 394, aktenr. 836.
- 18 Overlijdensadvertentie in de *Opregte Haarlemsche Courant*, 28 mei 1868.
- 19 NL-AhGldA, Burgerlijke Stand Gelderland, Arnhem, toegang 0207, inv.nr. 396, aktenr. 1020.
- 20 NL-AhGldA, Burgerlijke Stand Gelderland, Arnhem, toegang 0207, inv.nr. 396, aktenr. 470.
- 21 Historisch Centrum Overijssel, Burgerlijke Stand Overijssel, Kampen, toegang 0123, inv.nr. 7947, aktenr. 106.
- 22 Eerst Breda vanwege Johans keuze voor een opleiding aan de KMA. Later volgt Carolina haar zoon Lucien naar Leiden en Amsterdam.
- 23 Stadsarchief Amsterdam (NL-AsdSAA), Bevolkingsregister 1874-1893, toegang 5000, inv.nr. 1634.
- 24 Jacob Kamminga van der Meer, *De antiseptische werking van salicylzuur*. Dissertatie (Groningen 1875), online in te zien via Google Books.
- 25 NL-AsdSAA, Bevolkingsregister toegang 5000, inv.nr. 1634; NL-AsdSAA, Pensioenkaarten, toegang 5175, inv.nr. 1996.
- 26 Groen en Klinkert, *Studeren in uniform*, 150.
- 27 NL-AsdSAA, Bevolkingsregister toegang 5000, inv.nr. 1634.
- 28 NL-HaNA, Inventaris van de dienststaten en stamboeken der Officieren van de Koninklijke Landmacht en van de koloniale troepen in Nederland, 1814-1940, toegang 2.13.04, inv.nr. 594, folio 42.
- 29 *Almanak 1889*, I en *Almanak*, xlix vermelden beide dat Hartman eerstejaars cadet cavalerie is. Volgens het Jaarverslag 1889 in *Almanak* 1890, cv werden van het eerste en tweede studiejaar '5 lui asymptoot', soldatentaal voor 'gezak't voor het overgangsexamen'. Hartman moet een van hen geweest zijn.
- 30 Zie de overzichten van leden van de verschillende verenigingen in de *Cadetten-Almanakken 1889-1893*.
- 31 *Almanak 1893*, lxxxi; een jaar later wordt hij als ere-lid vermeld: *Almanak*, lxx. Van succesvolle programma's die Vivat uitvoerde voor de cadetten onder Hartmans presidentschap wordt verslag gedaan in *Almanak 1893*, clxiv en *Almanak 1894*, cliv-clv.
- 32 Respectievelijk als penningmeester (*Almanak 1892*, v) en secretaris (*Almanak 1893*, v).
- 33 *Almanak 1895*, cxxxvii - cxxxviii.
- 34 Deze karakterisering is ook ontleend aan zijn latere activiteiten als volwassene.
- 35 *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1892* (Breda 1893) 1.
- 36 De beschrijving van Luciens beleving van Breda is ontleend aan Von Römer, 'Aan het Bredase Gymnasium', 39-46.
- 37 Veemarkt A 548bis; zie *Adresboek voor Breda* [...] 1885, 83; NL-BdSA Bevolkingsregister Breda 1890-1899 deel 05, inv.nr. 1345; straatnaam en huisnummer werden in 1897 veranderd in Veemarktstraat 20, zie *Adresboek voor Breda* [...] 1898, 95.
- 38 Nieuwe Ginnekenstraat E 222; zie *Adresboek voor Breda* [...] 1891, 238; straatnaam en huisnummer werden in 1897 veranderd in Wilhelmijnstraat 15, zie *Adresboek voor Breda* [...] 1898, 100.
- 39 NL-HaNA, Römer, von, 2.21.143, inv.nr. 30.
- 40 De Seelig of Artillerie Kazerne aan de Gasthuisvelden en de Kloosterkazerne aan het Kloosterplein.
- 41 Ad Bijma, *Concordia Exit. Geschiedenis van de Bredase Schouwburg* (Breda 1995) 7.
- 42 Von Römer, 'Aan het Bredase Gymnasium', 42.
- 43 <https://www.berliner-philharmoniker.de/en/history/beginning/#event-summer-concerts-in-scheveningen>
- 44 Von Römer, 'Aan het Bredase Gymnasium', 42-43.
- 45 Von Römer, 'Aan het Bredase Gymnasium', 53.
- 46 Het gedicht 'Afscheid van Brabant', te vinden in: NL-HaNA, Römer, von, 2.21.143, inv.nr. 66.
- 47 Van februari 1882 tot september 1885: allefriezen.nl, Bevolkingsregister Leeuwarden 1876-1904, inv.nr. 4713.
- 48 Andersoortige referenties naar zijn broer ontbreken in het familiearchief; zie bijv. NL-HaNA, Römer, von, 2.21.143, inv.nr. 11.
- 49 Zoals wis-, natuur en scheikunde, Nederlandse, Franse en Duitse taal- en letterkunde. Zie voor de vakken aan de KMA bijv. *Almanak 1892*, xxix-xxxii.
- 50 En wijdt daar het gedicht aan 'Bij het toezenden van Petöfi's Gedichte'; zie: NL-HaNA, Römer, von, 2.21.143, inv.nr. 66. Van Petöfi's gedichten bestaan eind 19e eeuw verschillende in het Duits vertaalde bloemlezingen.
- 51 *Almanak 1893*, lxxxi.
- 52 Dit en volgende citaten uit het opstel: NL-HaNA, Römer, von, 2.21.143, inv.nr. 30.
- 53 Beschrijving van het cadettenuniform 1877-1894 in G. van Steijn, *1828 - 24 november - 1903. Gedenkboek KMA* (Breda 1903) xcvi; 'gebombeerd' betekent voorzien van een bolle, ronde vorm.
- 54 NL-HaNA, Römer, von, 2.21.143, inv.nr. 2.
- 55 Groen en Klinkert, *Studeren in uniform*, 145.
- 56 Von Römer, 'Aan het Bredase Gymnasium', 50.
- 57 *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1893* (Breda 1894) 330; P. Minnema e.a. (red.), *Stedelijk Gymnasium Breda. Gedenkboek ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan 1887-1987* [Breda 1987] 44.
- 58 Minnema, *Stedelijk Gymnasium*, 72.
- 59 Catharina Maria Andreea (Leeuwarden 1872 - Utrecht 1908). Zij treedt in 1901 in het huwelijk met Willem Huiskamp (Brummen 1875 - Utrecht 1910).
- 60 Into Nauta Andreea (Leeuwarden 1870 - Nijmegen 1920).
- 61 De brief waarvan sprake is, kon niet achterhaald worden.
- 62 *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1893* (Breda 1894) 331.
- 63 NL-HaNA, Archief Ministerie [...], toegang 2.13.09, inv.nr. 4315, stamboeknr. 3176.
- 64 Baden-Baden.
- 65 allefriezen.nl, Gemeentebestuur van Leeuwarden 1811-1941, Overlijdensregister 1894, toegang 1002, inv.nr. 3780, aktenr. 0252.
- 66 *Leeuwarder Courant*, 25 mei 1894, 4; idem 26 mei 1894, 4.
- 67 *Leeuwarder Courant*, 28 mei 1894, 3.
- 68 *Venloosche Courant*, 26 mei 1894, 2.
- 69 *Leeuwarder Courant*, 29 mei 1894, 1.
- 70 *Almanak 1895*, cxxxvii - cxxxviii.
- 71 In gedicht XIV uit de rouwcyclus schrijft hij: 'Zoo zal ook ik mij op gaan maken / Te gaan naar 't graf in 't Friesche land / En biddend Hartman's rustplaats naken [...]' Deze zinnen verwijzen naar een toekomstig, eerste bezoek. Dat kan de begrafenis geweest zijn, mocht Lucien de hele cyclus binnen enkele dagen en vóór 28 mei voltooid hebben.
- 72 *Cipruslombok Etelke sírjára* ('Cipressenloof voor Etelka's graf'). Petöfi (1823-1849) schreef deze cyclus in 1845 naar aanleiding van de dood van zijn geliefde Etelka Csapó, zie: https://en.wikipedia.org/wiki/Sándor_Petőfi
- 73 Albert Verwey, *Verzamelde gedichten* (Amsterdam 1889) 73-116. Er

- zijn geen aanwijzingen dat Lucien deze gedichten tijdens zijn gymnasiumjaren gekend heeft.
- 74 In het gedicht *Two Loves* uit september 1892, verschenen in *The Chameleon* 1 (1894) 1, 25-27, zie: <https://www.bl.uk/collectio-items/the-chameleon#>
- 75 Begin 20e eeuw herkennen homoseksuele lezers zich in zulke literatuur getuige het verschijnen van bloemlezingen met als thema mannavrienschap door de eeuwen heen zoals: Elisarion von Kupffer, *Lieblinginmie und Freundesliebe in der Weltliteratur. Eine Sammlung mit einer ethisch-politischen Einleitung* (Berlin 1900) en Edward Carpenter (ed.), *Ioläus. An Anthology of Friendship* (London 1902).
- 76 De uiteenlopende interpretaties van de relatie tussen Kloos en Verwey en de daarmee samenhangende gedichten worden samengevat in F.J. Oerlemans, *De Amsterdamse jaren van Willem Kloos. Deel II (1888-1900)* (dissertatie Amsterdam 2013) 50-68, online via <https://dare.uva.nl>
- 77 De belangrijkste Nederlandse 19e-eeuwse publicaties zijn te vinden en worden besproken in: Gert Hekma (inleiding en samenstelling), *Honderd jaar homoseksuelen. Documenten over de uitdoktering van homoseksualiteit* (Amsterdam 1992) en Jolanda van der Lee, *In Zijn ogen geen zondaar. Negentiende-eeuwse homoseksuele en transgender personen en hun relatie met God* (Amsterdam 2021).
- 78 Gert Hekma, 'Homosexualität versus Päderastie. Gedanken und Überlegungen', in: Florian Mildenerberger (red.), *Transatlantische Emanzipationen. Freundschaftsgabe für James Steakley* (Berlin 2021) 133-144.
- 79 In de loop van de 19e eeuw wordt pederastie ook wel gebruikt ter aanduiding van anaal seksueel contact.
- 80 NL-HaNA, Römer, von, 2.21.143, inv.nr. 66.
- 81 Daarnaast noemt hij de hoogleraren psychiatrie Gerbrandus Jellergsma en Cornelis Winkler, de neuroloog De Jong en de Duitse arts-seksuologen Magnus Hirschfeld en Albert Moll. Zie: Van den Aardweg en Hüllstrung, *Persoonlijkheden*, 1245.
- 82 Harry Oosterhuis en Marijke Gijswijt-Hofstra, *Verward van geest en ander ongerief. Psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg in Nederland (1870-2005)* (Houten 2008) deel 1, 181-184.
- 83 L.S.A.M. von Römer, *Ongekend leed. De physiologische ontwikkeling der geslachten in verband met de homoseksualiteit* (Amsterdam 1904) 11-14.
- 84 L.S.A.M. von Römer, 'Die Erbliche Belastung des Zentralnervensystems bei Uraniern, geistig gesunden Menschen und Geisteskranken', in: *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* 7 (1905) 67-84. (in volgende noten aangehaald als *Jfsz*)
- 85 L.S.A.M. von Römer, 'Vorläufige Mitteilungen über die Darstellung eines Schemas des Geschlechtsdifferenzierungen', in: *Jfsz* 6 (1904) 327-356.
- 86 NL-HaNA, Römer, von, 2.21.143, inv.nrs. 45 en 46.
- 87 L.S.A.M. von Römer, 'Der Uranismus in den Niederlanden bis zum 19. Jahrhundert, mit besonderer Berücksichtigung der großen Uranierverfolgung im Jahre 1730. Eine historische und bibliographische Skizze', in: *Jfsz* 8 (1906) 365-512.
- 88 L.S.A.M. von Römer, 'Über die androgynische Idee des Lebens', in: *Jfsz* 5 (1903) 707-940.
- 89 Von Römer, *Ongekend leed* verschijnt bijvoorbeeld naar aanleiding van een discussie over de vraag of een homoseksuele relatie kan voldoen aan de beginselen van de Rein Leven Beweging, een organisatie waarvan de leden zedelijke verheffing nastreven.
- 90 Leo Tolstoj, *Mijn evangelie* ('s-Gravenhage 1901) vertaalt Von Römer uit het Engels; zijn vertaling van Friedrich Nietzsche, *Aldus sprak Zarathustra. Een boek voor allen en niemand* (Amsterdam 1905) voorziet hij van een lange inleiding.
- 91 L.S.A.M. von Römer, 'Nogmaals het derde geslacht', in: *De Nieuwe Tijd. Sociaal-democratisch maandschrift* 9 (1904) 857.
- 92 Von Römer, *Ongekend Leed*, vii-viii.
- 93 Volledige titel: *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen unter besonderer Berücksichtigung der Homosexualität*. Het verscheen van 1899 tot 1924 met een totaalomvang van bijna 20.000 pagina's. Von Römers bijdragen tellen ca. 550 pagina's.
- 94 Hoe vaak en hoe lang hij bij Hirschfeld in Berlijn is geweest, is onbekend. Zijn aanwezigheid in juli 1903 wordt vermeld in het maandbericht van het WhK uit 'Mitte Juli 1903', zie: Friedeman Pfäfflin und Manfred Herzer, 'Monatsberichte des Wissenschaftlich-humanitären Komitees 1902 und 1903', in: *Capri. Zeitschrift für schwule Geschichte* nr. 26 (juni 1998) 2-21, 14.
- 95 Manfred Herzer, *Magnus Hirschfeld und seine Zeit* (Berlin/Boston 2017) 102.
- 96 Theo van der Meer, *Jonkheer mr. Jacob Anton Schorer (1866-1957). Een biografie van homoseksualiteit* (Amsterdam 2007) 111-116.
- 97 Von Römer en Aletrino hebben elkaar al eerder ontmoet tijdens verschillende congressen, lezingen en debatten. Zie: Maurice van Lieshout, 'Stiefkind der natuur. Het homobeeld bij Aletrino en Von Römer', in: Michael Dallas e.a. (red.), *Homojaarboek 1. Artikelen over emancipatie en homoseksualiteit* (Amsterdam 1981) 75-106.
- 98 H. Lewandowski en P.J. van Draanen, *Beschavings- en zedengeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 1933) 273.
- 99 Oprichters zijn Schorer, Aletrino, Von Römer en de schrijver M.J.J. Exler. Zie: Van der Meer, *Jonkheer mr. Jacob Anton Schorer*, 175. Directe aanleiding voor de oprichting in voorjaar 1912 is de invoering van artikel 248bis in het Wetboek van Strafrecht dat seksueel contact tussen een meerderjarige (21 jaar of ouder) en een minderjarige van hetzelfde geslacht strafbaar stelt. Voor heteroseksueel contact is de leeftijdsgrens 16 jaar.
- 100 In 1904 verschijnen vertalingen van een voorlichtingsboek door Hirschfeld (vertaald en ingeleid door Aletrino) en van twee brochures over homoseksualiteit en religie door een dominee en een katholiek geestelijke (het laatste met een voorwoord door Von Römer). De verschijning wordt in juli 1904 aangekondigd in: J.A. Schorer, 'Wetenschap en rechtspraak', in: *Themis* 35 (1904), 411-448, 442-443.
- 101 Zie voor andere uitkomsten Van Lieshout, 'Stiefkind der natuur', 99-101.
- 102 Van Lieshout, 'Stiefkind der natuur', 98-99.
- 103 <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/suchtelen>
- 104 Een beschrijving die daar recht aan doet, vereist minimaal de dubbele omvang van dit artikel. Samenvattend: Van den Aardweg en Hüllstrung, *Persoonlijkheden* 1245 en Maurice van Lieshout, 'Het ongekende leed van een tropendokter. Lucien von Römer (1873-1965)', in: Hans Hafkamp en Maurice van Lieshout, *Pijlen van Naamloze Liefde. Pioniers van de homo-emancipatie* (Amsterdam 1988) 89-95.
- 105 NL-HaNA, Stamboeken Marinepersoneel 1813-1940, toegang 2.12.14, inv.nr. 6, stamboeknr. 285A.
- 106 H.A. Lorentz, *Zwarte Menschen - Witte Bergen. Verhaal van den tocht naar het Sneeuwgebergte van Nieuw-Guinea* (Leiden 1913).
- 107 Ridder in de Orde van Oranje-Nassau; *Haagsche Courant*, 24 mei 1910, 2.
- 108 Van den Aardweg en Hüllstrung, *Persoonlijkheden*, 1712.
- 109 NL-HaNA, Römer, von, 2.21.143, inv.nrs. 37-41, 51-53, 61-63.
- 110 Magnus Hirschfeld, *Die Weltreise eines Sexualforschers* (Brugg 1933) 161.
- 111 'Er werd wel gezegd dat Tandoe zijn "lover" was', aldus Rebecca Ong (Doorwerth) in een telefoongesprek op 15 oktober 2002. Zij en haar broer kregen in het 'met boeken en kunst volgebouwde' huis van Von Römer pianoles van zijn vrouw, Eugénie Gallois.
- 112 Gesprek Djayo von Römer (1923-2002), Den Haag, 18 december 1992.
- 113 Pieter Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland met nadruk op de repressie van homoseksualiteit* (Amsterdam 1996) 609-802.
- 114 Gert Hekma, *Homoseksualiteit in Nederland van 1730 tot de moderne tijd* (Amsterdam 2004) 114-130.